

Έτσι ο Γκράμσι μας έμαθε ν' ανανεώνουμε την τόλμη*

Σκέψεις του Νάτα για μια ιστορική κληρονομιά

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ ALESSANDRO NATTA
ΣΤΟΥΣ FRANCO OTTOLENGHI ΚΑΙ GIUSEPPE VACCA

Φ.Ο.-Τ.Β. *Η κομματική ταυτότητα του ΙΚΚ για το 1987 έχει την εικόνα του Αντόνιο Γκράμσι. Είναι μια επιλογή εθιμοτυπική – και κατά κάποιο τρόπο υποχρεωτική – που συνδέεται με την επέτειο των πενήντα χρόνων από τον θάνατό του, ή υπάρχει μια σχέση πιο βαθιά και εσωτερική με τις επιλογές του XVII Συνεδρίου;*

Α.Ν. Δεν είναι μια επιλογή που μας υπαγορεύει μόνο η επέτειος. Μέσα της κρύβει μια προτροπή που προέρχεται από τη φάση που τώρα ζούμε και από ένα βαθύ στοχασμό πάνω σε μας τους ίδιους, πάνω στην ιστορία μας.

Πρόκειται για έναν στοχασμό που μας προτείνουν διάφοροι συνομιλητές αλλά και η ίδια η εξέλιξη των πραγμάτων. Ήδη αυτό επικαλείται τον Γκράμσι, τη μέθοδό του, το «μάθημά» του. Νομίζω ότι δεν έχει υπάρξει σημαντική στιγμή στην ζωή του ΙΚΚ – εδώ και πολλά χρόνια – όπου ο αυτοκριτικός στοχασμός δεν αποτέλεσε στοιχείο συστατικό της ανάπτυξης της πολιτικής μας. Ο Γκράμσι βρίσκεται στην αρχή κάθε τέτοιας στιγμής. Σκέπτομαι τη δεκαετία του είκοσι. Ήδη μετά από δύο ή τρία χρόνια από την ίδρυση του κόμματος υπάρχει μια

*ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Η συνέντευξη αυτή πρωτοδημοσιεύτηκε στην Unità της 18 Ιανουαρίου 1987. Παραχωρήθηκε ευγενικά από τον ίδιο τον Alessandro Natta για αναδημοσίευση στα ελληνικά αποκλειστικά από τα «Τετράδια».

θαθεία και από κάποια άποψη ριζική επανεξέταση της πορείας του. Και αυτό αναπτύχθηκε με πρωτοβουλία του Γκράμσι. Αναφέρομαι στο στοχασμό που οδήγησε στη συγκρότηση της νέας ηγετικής ομάδας γύρω από τον Γκράμσι και στο συνέδριο της Λυών, στην ανασυγκρότηση δηλαδή της στρατηγικής και του ίδιου του κόμματος. Στο φως της εμπειρίας που ακολούθησε το κόμμα γεννήθηκε πράγματι για δεύτερη φορά.

Σήμερα, με τον καταιγισμό της νεοσυντηρητικής επίθεσης σ' ένα πολιτικό ορίζοντα σύνθετο που τον διαπερνούν όμως αχτίδες νέων πραγμάτων, η επανεξέταση, η ανανέωση, ο εμπλουτισμός των ιδεών μας της πολιτικής μας κουλτούρας, της στρατηγικής μας προέρχεται από ανάγκες που νομίζουμε ότι δεν είναι μόνο δικές μας – δεν είναι μόνο ιταλικές –, αλλά ευρωπαϊκές. Στον Γκράμσι στρέφουμε το βλέμμα για να πάρουμε περισσότερο θάρρος για την ανανέωση. Είναι η μέθοδός του που έχει αξία: το να παίρνεις, δηλαδή, σαν βάση την απόλυτη πραγματικότητα για να αγωνίζεσαι ενάντια σε κάθε θεωρητικισμό. Ακόμα και οι ριζικές διαφορές της σημερινής πραγματικότητας, κατ' αρχήν και των απόψεων που σταδιακά έχουμε επεξεργαστεί, καθόλου δεν αναιρούν την αναφορά στον Γκράμσι σαν σημείο εκκίνησης.

Φ.Ο.–Τ.Β. Τότε λοιπόν η αναφορά στον Γκράμσι δεν είναι περιστασιακή. Δεν υπάρχει επομένως ο κίνδυνος παρουσίας μιας ευκαιριακής και παροδικής επικαιρότητας. Αναφέρεσαι στα χαρακτηριστικά στοιχεία της εποχής που το συνέδριο της Φλωρεντίας προσπάθησε να προσδιορίσει: την εμφάνιση μιας ευρωπαϊκής διάστασης, υπερεθνικής και ιδιαίτερης ταυτόχρονα, μέσα στην οποία σήμερα είναι αναγκαίο να σκεφτούμε και δυνατό να προτείνουμε ένα δημοκρατικό και σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Την επιτάχυνση – λόγω της νεο συντηρητικής πολιτικής – της «παρακμής» της Ευρώπης. Την ανάδειξη, για την αριστερά, ενός «Ευρωπαϊκού Συστήματος». Από την άλλη πλευρά η ανάπτυξη νέων συγκλίσεων και κοινών εναλλακτικών λύσεων ανάμεσα στις δυνάμεις της ευρωπαϊκής αριστεράς, διαγράφει δύο καινούργιες καταστάσεις τεράστιας σημασίας: την αναγκαιότητα να ξεπεραστεί το εθνικό πεδίο, πάνω στο οποίο μέχρι τώρα είχαμε επεξεργαστεί προτάσεις και εμπειρίες μεταρρυθμιστικής πολιτικής και την δυνατότητα να ξεπεραστεί η διάσπαση και τα ρήγματα που είχαν σημαδέψει την ύπαρξη των δυνάμεων της αριστεράς από την δεκαετία του '20 και έπειτα.

Α.Ν. Τα γεγονότα που ακολούθησαν αποδεικνύουν ότι στην Φλωρεντία είχαμε δει σωστά τα πράγματα. Τότε πιθανά να φαινόταν κατά κάποιο τρόπο προωθημένη η άποψη για την επερχόμενη κρίση του νεοσυντηρητικού κύκλου. Όμως οξύνθηκε περισσότερο η αντίθεση που επισημαίναμε στις ανάγκες αυτονομίας, ειρήνης, δημοκρατίας, ανάγκες μιας νέου τύπου ανάπτυξης – που ωριμάζουν και στην Ευρώπη – και της νεοσυντηρητικής ιδεολογίας και πολιτικής. Σήμερα νομίζω ότι οι ενδείξεις για τις δυσκολίες πλήθυναν και ύκνωνσαν όσον αφορά την νεο-συντηρητική ηγεμονία που είχε σημαδέψει την τελευταία δεκαετία. Ή καλύτερα, η κατάσταση παρουσιάζει τέτοια κινητικότητα που, ίσως, μπορούμε να πούμε περισσότερα απ' όσα υποστηρίζαμε στη Φλωρεντία. Τα σημάδια κρίσης της πολιτικής ηγεσίας των Η.Π.Α. ή οι δυσκολίες που εμφανίζονται σε μια κατά-

σταση όπως της Γαλλίας, αλλά κι εκείνο που συμβαίνει στον κομμουνιστικό κόσμο, δείχνουν ότι όχι μόνο δεν υπάρχει κίνδυνος «παρακμής», αλλά ότι μπορεί να υπάρξει επιπλέον μια μεγάλη ευκαιρία για την Ευρώπη.

Εξάλλου μου φαίνονται σαφή τα χαρακτηριστικά μιας κατάστασης όπου «τα μεγάλα συστήματα» συναντούν δυσκολίες που ολοένα μεγαλώνουν. Το βάρος και οι εντάσεις του διπολισμού, των εξοπλισμών, των συγκρούσεων που συνεχώς πληθαίνουν εκλαμβάνονται σαν ολοένα μεγαλύτερος κίνδυνος. Έχω την εντύπωση ότι η επανάληψη του διαλόγου που έγινε το '86 δεν αποτέλεσε απλά ένα επεισόδιο εκτόνωσης των εντάσεων από την μεριά της ΕΣΣΔ ή των ΗΠΑ αλλά απαντούσε σε βαθύτερες ανάγκες, σε αναγκαιότητες, θα έλεγα, μιας νέας οργάνωσης των διεθνών σχέσεων και της «δομής του κόσμου».

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο η Ευρώπη έχει και ως προς τη μια και ως προς την άλλη πλευρά, δυνατότητες ανάκαμψης, άσκησης ενός δικού της ρόλου και σ' ότι αφορά το προβλήματα ειρήνης και ενός νέου τύπου ανάπτυξης και στο επίπεδο της δημοκρατίας. Και γι' αυτό σε δοκιμασία βρίσκονται προπαντός οι δυνάμεις της προόδου, η αριστερά, και περισσότερο από κάθε φορά η απάντηση πρέπει να λαμβάνει υπόψη της την υπερεθνική διάσταση, τις δυναμικές του κόσμου.

Ε λοιπόν, αυτό ακριβώς είναι το στοιχείο, η αναγκαιότητα της «μεγάλης πολιτικής», η αναγκαιότητα να ενεργούμε όλο και περισσότερο με όρους παγκοσμιότητας που επικαλείται, στην παράδοσή μας, το «μάθημα» του Γκράμσι.

Φ.Ο.-Τ.Β. *Έχεις στο νου σου την τομή των Τετραδίων της φυλακής; Τον τρόπο με τον οποίο, σε πολεμική εναντίον του «καταστροφισμού» της κομμουνιστικής διεθνούς, ο Γκράμσι ερευνά στα χρόνια του '30 τους νέους δρόμους της παγκόσμιας καπιταλιστικής ανάπτυξης; Στον Γκράμσι που μέσα στην φοβερή μοναξιά της φυλακής στην Τούρι αναρωτιέται αν και πώς (μέχρι και μέσα από τον φασισμό στην Ιταλία) ο «ταιηλορισμός» και ο «φορντισμός» μπορούν να αποτελέσουν – σε παγκόσμια κλίμακα – μια διέξοδο από το καπιταλιστικό σύστημα που συνταράσσονταν από την «μεγάλη κρίση»;*

Α.Ν. Όχι μόνο. Κι από την αρχή ακόμα της επαναστατικής εμπειρίας ο Γκράμσι σκέφτεται με «όρους παγκοσμιότητας» και εμφανίζει μια σημαντική καινοτομία σ' αυτό το επίπεδο. Το νήμα που συνδέει όλον αυτό τον στοχασμό και τη δράση του είναι το νήμα της επανάστασης στην Ιταλία και την δύση, από τα χρόνια του πολέμου. Ο πόλεμος για τον Γκράμσι σηματοδοτεί μια ουσιαστική και αμετάκλητη αλλαγή εποχής που χαρακτηρίζεται από την εισβολή μεγάλων μαζών στην πολιτική σκηνή. Και αυτό το στοιχείο αποτελεί το κύριο σημείο αναφοράς της έρευνάς του. Το σημείο αναφοράς μιας ανάλυσης ικανής να προσδιορίσει την ιδιαιτερότητα κάθε κατάστασης.

Εμείς πολύ συχνά λέμε ότι η βασική σύλληψη, κατ' αυτή την έννοια, χρονολογικά τοποθετείται στα μέσα της δεκαετίας του '20: η «καπιταλιστική σταθεροποίηση», η αρχή της ύφεσης του επαναστατικού κύματος στην Ευρώπη, η αλλαγή της κατάστασης που ο ίδιος ο Γκράμσι χαρακτηρίζει σαν το πέρασμα από τον «πόλεμο ελιγμών» στον «πόλεμο θέσεων». Στην πραγματικότητα πρέπει ν' ανατρέξουμε πιο πίσω, στα πρώτα σημαντικά σημεία της σκέψης του για την επανά-

σταση του Οκτώβρη. Σχετικά μ' αυτό υπάρχει ένα άρθρο του «Όρντινε Νουόβο» στα 1920, *Δύο επαναστάσεις*, στο οποίο καθορίζονται μερικές αρχές όλου του στοχασμού που ακολουθεί. Ο Γκράμσι αντιλαμβάνεται ότι εκείνο που ονομάζει «εξέγερση» ενάντια στο αστικό κράτος δεν διαρκεί αν δεν προηγηθεί μια πιο βαθιά επαναστατική διαδικασία την κατάλληλη στιγμή. Η επανάσταση «σε δύο χρόνους» (πρώτα η κατάκτηση του «κρατικού μηχανισμού», και επομένως η χρήση του για να διαμορφωθεί η κοινωνία σύμφωνα με το δικό του πολιτικό σχέδιο), η επανάληψη του Οκτώβρη στη Δύση δεν είναι δυνατή. Αποτυγχάνει και στην Γερμανία και στην Ουγγαρία. Γίνεται συνείδηση ότι η επίθεση προϋποθέτει μια εποικοδομητική διαδικασία. Ο όρος για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό – έστω και με τους περιορισμούς που 'χει η ιδέα του σοσιαλισμού εκείνης της εποχής – είναι να υπάρχουν παραγωγικές δυνάμεις που αναπτύσσονται και που δίνουν ζωή σ' ένα συνειδητό κίνημα των προλεταριακών μαζών. Η συνείδηση, δηλαδή, ότι μια πολιτική εξουσία οικοδομείται πάνω σε μια οικονομική εξουσία, η ιδέα τελικά μιας οργανικής, διαλεκτικής ανάπτυξης της επαναστατικής διαδικασίας, που στα *Τετράδια* θα γίνει κυρίαρχο θέμα. Εκείνο το άρθρο μαρτυρεί ότι, πριν ακόμα την ίδρυση του ΚΚΙ ο Γκράμσι ξεκινά από ένα σημείο μεγάλης καινοτομίας: στη Δύση δεν είμαστε μόνο σε διαφορετικούς χρόνους επαναστατικής διαδικασίας (που σημαίνει ότι το ρεύμα που δημιουργήσε ο απόηχος του Οκτώβρη περνά), αλλά χρειάζονται και διαφορετικοί στρατηγικοί χώροι, η διαφορά της διαδικασίας είναι θεμελιακή, μορφολογική, αφορά όλες τις μορφές της (προϋποθέσεις, προγράμματα, πρωταγωνιστές, μέσα).

Φ.Ο.–Τ.Β. Νομίζεις λοιπόν ότι μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει μια ενότητα εξέλιξης στην πολιτική σκέψη του Γκράμσι από το «Όρντινε Νουόβο» στα *Τετράδια* της φυλακής;

Α.Ν. Ναι, αν και στα *Τετράδια* όλη η προηγούμενη πολιτική εμπειρία – από τον πόλεμο έως το '26 – επανεξετάζεται και κατά κάποιο τρόπο «τακτοποιείται» κάτω από το φως της αναταραχής που προκάλεσε η κρίση του 29, της σταλινικής «επανάστασης από τα πάνω» της κρίσης της Βαϊμάρης της σταθεροποίησης του φασισμού, και πάει λέγοντας. Κι έτσι λοιπόν εμφανίζονται νέες απόψεις, μεγάλες θεωρητικές καινοτομίες.

Πάρα πολύ σύντομα ο Γκράμσι καταφέρνει να συλλάβει την ανάγκη να δούμε τον αγώνα για το σοσιαλισμό όχι έχοντας σαν αναφορά τον Οκτώβρη, αλλά εκείνη την περισσότερη μακρόπνοη στρατηγική, που ο ίδιος θα δώσει με την εικόνα «πόλεμος θέσεων». Την άποψη αυτή θα την επεξεργαστεί στα *Τετράδια*, αλλά υπάρχουν οι βάσεις στις προηγούμενες εμπειρίες και στοχασμούς έστω κι αν είναι σηματοδεδιμένα από πολλά και διάφορα κίνητρα. Σκεφτόμαστε την αλληλογραφία του '23–24 με την οποία ο Γκράμσι συγκέντρωσε γύρω του τη νέα ηγετική ομάδα, που αργότερα θα ιδρύσει το κόμμα στη Λυών, και τον βασικό ρόλο που παίζει η σχέση κράτους και κοινωνίας των πολιτών στον προβληματισμό του πάνω στην Ανατολή και τη Δύση (η συνείδηση ότι στη Δύση το κράτος είναι – όπως θα πει αργότερα ο Γκράμσι στα *Τετράδια* – πολιτική κοινωνία + κοινωνία

των πολιτών) και η διάκριση ανάμεσα στη διεύθυνση και την κυριαρχία, θεμελιώδης για την ακόλουθη θεωρία της ηγεμονίας.

Φ.Ο.-Τ.Β. *Αλλά η επιμονή στην επεξεργασία των διαφορών ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση δεν κινδυνεύει να προβάλει μια εικόνα του Γκράμσι συγγενική ή και ταυτόσημη με την κριτική που ο Ευρωπαϊκός σοσιαλισμός ασκεί στον Λένιν και στον Οκτώβρη τη δεκαετία του '20; Δεν υπάρχει ο κίνδυνος μιας μονόπλευρης ερμηνείας, μιας αυθαιρεσίας απέναντι σε μια υπόθεση που απεναντίας ανήκει στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα;*

Α.Ν. Πιστεύω πως όχι. Η αναφορά στον Λένιν είναι θεμελιώδης, αλλά ο Γκράμσι δεν μπορεί να περιοριστεί στον ορίζοντα που διέγραψε ο Λένιν. Εκείνα που προσπαθώ να τονίσω είναι ότι ο Γκράμσι βρίσκεται στην αρχή μιας παράδοσης διαφορετικής και πρωτότυπης στο εσωτερικό του κομμουνιστικού κινήματος. Ήθελα πριν να τραβήξω την προσοχή στα χρόνια που προετοιμάζαν την Λυών. Το 1926 είναι η χρονιά εκείνου του Συνεδρίου, των σημειώσεων πάνω στο ζήτημα του Νότου (προσχέδιο του προγράμματος έρευνας που αναπτύχθηκε αργότερα στα *Τετράδια*), του περίφημου γράμματος προς την μπολσεβίκικη ηγετική ομάδα. Ορίστε, ακούν μερικές αναφορές ώστε να γίνει σαφής η ουσία της συζήτησης. Ο Γκράμσι σκέφτεται το παγκόσμιο ιστορικό γίνεσθαι με όρους ενωτικούς και μέσα σ' αυτό το γίνεσθαι καθορίζει τους διαφορετικούς τρόπους που τίθενται τα προβλήματα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού σε διαφορετικές χώρες και διαφορετικές «περιοχές», σε διαφορετικούς συνδυασμούς χωρών. Απόψεις σαν εκείνη της ηγεμονίας ή του πολέμου θέσεων δεν ισχύουν μόνο για να οριστούν οι διαφορές ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση. Στο γράμμα του '26 αποτελούν κριτική

15 Ιανουαρίου 1921, Λιθόρνο. Αρχίζει το XVII συνέδριο του ΙΚΚ. Στις 21 Ιανουαρίου η μειοψηφία των κομμουνιστών ιδρύει το Κομμουνιστικό Κόμμα Ιταλίας, πολιτικό τμήμα της ΙΙΙ Διεθνούς.

προς την τροτσκιστική μειοψηφία από τη μία και την σταλινική πλειοψηφία από την άλλη.

Στην ανοιχτή αντιπαράθεση μέσα στη μπολσεβίκικη ηγετική ομάδα, ο Γκράμσι είναι με την πλειοψηφία, εναντίον του Τρότσκι: η επιλογή για τον «σοσιαλισμό σε μια μόνο χώρα» αντιστοιχεί στον «πόλεμο των θέσεων». Η αντίληψη για την «διαρκή επανάσταση» (ο Γκράμσι θα το επιβεβαιώσει στα *Τετράδια*) είναι αντίθετα καταστροφική, γιατί προτείνει τον «πόλεμο ελιγμών» σε μια εποχή που αυτός ο πόλεμος είναι αναχρονιστικός. Ο κίνδυνος είναι να σπάσει η συμμαχία εργατών-αγροτών, με αποτέλεσμα την οπισθοδρόμηση του προλεταριάτου – ρώσικου και διεθνούς – σε οικονομικό-συντεχνιακό επίπεδο.

Από την άλλη πλευρά η κριτική του Γκράμσι στην πλειοψηφία δεν είναι λιγότερο σκληρή: αυτή η πλειοψηφία εγκαινιάζει μεθόδους διεύθυνσης στο κράτος και στο κόμμα με τις οποίες δεν θα μπορέσει να ενισχύσει τον ηγετικό της ρόλο στο παγκόσμιο γίγνεσθαι. Είναι μια κριτική από την οπτική γωνία της ηγεμονίας.

Μπροστά στην σταλινική «επανάσταση από τα πάνω» η στάση του Γκράμσι είναι ανάλογη με την στάση ενός μεγάλου μέρους της Ευρωπαϊκής διάνοησης, εκείνης της «δια πυρός και σιδήρου» εποχής που σηματοδεύτηκε από τον φασισμό στην Ιταλία και τη γέννηση του ναζισμού στη Γερμανία. Η πολιτική θέση δικαιολογείται και στο θεωρητικό πεδίο από την διάκριση ανάμεσα στον προοδευτικό και οπισθοδρομικό «καισαρισμό», από την επικράτηση της ανάγκης μιας αρχικής φάσης «κρατολατρίας» για κάθε τάξη που οικοδομεί ένα νέο κράτος. Αλλά δεν είναι λιγότερο σαφής – και εξάλλου πολύ γνωστή – η αντίθεση στις αντιλήψεις που υποστηρίζουν εκείνη την πολιτική και στο εσωτερικό και στο διεθνές πεδίο. Η κριτική γίνεται πάντα από την οπτική γωνία της ηγεμονίας, με την έννοια μιας μεγάλης πολιτικής ταξικών συμμαχιών και συναίνεσης, και καταγγέλλει πάντα τα όρια της συντεχνιακής πρακτικής: και όταν, με το VI Συνέδριο, η κομμουνιστική Διεθνής περνά από μια πολιτική ταξικών συμμαχιών στη σύγκρουση των τάξεων και στη θεωρία του σοσιαλφασισμού όπου ο Γκράμσι την αντιμάχεται με όλες του τις δυνάμεις, στη φυλακή, σε σημείο να απομονωθεί και να πολεμηθεί σκληρά από τους ίδιους του τους συντρόφους, και όταν, μπροστά στην κατάργηση της πολιτικής διαλεκτικής στην ΕΣΣΔ, τονίζει με σαρκασμό πως οι τρόποι που εκδηλώνονται οι αντιθέσεις αποτελούν αναπόφευκτες μορφές «μαύρου κοινοβουλευτισμού».

Δεν είναι διαφορετική η στάση του Γκράμσι όταν στα *Τετράδια* καταγγέλλει τους κινδύνους από τον υπερβολικό κρατικό παρεμβατισμό στην ΕΣΣΔ, την «ανήκουστη συγκέντρωση» εξουσίας στο Κράτος, που επιβάλλεται όλο και περισσότερο σαν ένα «Κράτος υπαλλήλων». Δριμύτατη η κριτική για τα πολιτισμικά όρια της οικοδόμησης ολόκληρου του σοβιετικού συστήματος, ξεκινώντας από την «αρχέγονη» αντίληψη (και συνεπώς φτώχη και αυταρχική) του *πλάνου*.

Στο θεωρητικό επίπεδο χωρίς αμφιβολία ο Γκράμσι ανακαλύπτει στην σταλινική ΕΣΣΔ, κάποια στιγμή, μια ακραία μορφή πολιτικής κοινωνίας. Κι αν δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η αντίληψή του περί ηγεμονίας κεντρίζεται από την σοβιετική εμπειρία (ο στοχασμός πηγάζει από την ιδέα ότι την στιγμή που γίνεται

η Οκτωβριανή επανάσταση φέρει μέσα της μιαν εξ ολοκλήρου νέα αντίληψη για την πολιτική, προς επεξεργασία, και από την εκτίμηση ότι για να καθοδηγήσει εκείνο το γεγονός ο Λένιν είχε πραγματοποιήσει «μια μεγάλη μεταφυσική πράξη»), αυτή η αντίληψη περιέχει και μια σταθερή κριτική θέση απέναντι στην πολιτική που ακολουθεί η ΕΣΣΔ.

Η εστία βρίσκεται στην αντίληψη για το κόμμα, που ο Γκράμσι ποτέ δεν θα το δει σαν τεχνικό εργαλείο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί αδιάφορα για αντιδραστικούς ή προοδευτικούς σκοπούς. Ο ρόλος του κόμματος της εργατικής τάξης είναι να γίνει η έκφραση και η οργάνωση της πολιτικής δράσης των μαζών, να προωθεί ένα γενικό ιστορικό γίνεσθαι στην κατεύθυνση της ελευθερίας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στον Γκράμσι υπάρχει μια αντίληψη για το κόμμα που δεν είναι η δικιά μας. Το κόμμα παρουσιάζεται, πράγματι, με ένα χαρακτήρα ολοκληρωτικό. Είναι κατανοητό πώς φθάνει κανείς σ' αυτή την αντίληψη με βάση συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, αλλά υπήρχαν σ' αυτήν και δοσμένες αρχές που έπρεπε να ξεπεραστούν, όπως άρχισε να κάνει ο Τολιάτι με το «νέο κόμμα». Φυσικά το λαϊκό και προγραμματικό κόμμα δεν μπορεί ποτέ να στερείται από σταθερές αναφορές στις βασικές αξίες, αλλά τις ζει ως προς το εσωτερικό του και ως προς τους άλλους.

Φ.Ο.-Τ.Β. *Θα μπορούσες να μας δείξεις λοιπόν το βασικό σημείο διαφοροποίησης του Γκράμσι, σε επίπεδο θεωρίας και κουλτούρας, με τις υπαρκτές θέσεις των σοσιαλιστικών δυνάμεων εκείνης της περιόδου;*

Α.Ν. Το βασικό θέμα του Γκράμσι είναι η κατωτερότητα του ρεφορμισμού καθώς και του μαξιμαλισμού. Ο Γκράμσι αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για μια κατωτερότητα – θεωρητικό-πολιτισμική κι όχι μόνο πολιτική. Το εργατικό κίνημα δεν μπορεί να εδραιωθεί παρά μόνο όταν θεμελιώσει μια δική του αυτόνομη πολιτισμική οπτική.

Στη μεταπολεμική κρίση η ήττα δεν βρίσκεται μόνο στο οικονομικό πεδίο, βρίσκεται στο πεδίο της ηγεμονίας στην ικανότητα δηλαδή συσπείρωσης και διεύθυνσης ενός κινήματος, είτε επειδή στις διάφορες παραδόσεις του ιταλικού σοσιαλισμού λείπει μια συγκροτημένη αντίληψη του τι πρέπει να είναι μια επαναστατική διαδικασία, είτε επειδή αυτές οι παραδόσεις πάσχουν από έλλειψη ενός προγράμματος. Αυτή είναι η κριτική του Γκράμσι και αυτή είναι η λογική του «Όρντινε Νουόβο».

Η διαφορά ανάμεσα στον Γκράμσι και τον θεωρητικισμό εκείνης της περιόδου βρίσκεται στο γεγονός ότι η βάση της πολιτισμικής αυτονομίας πηγάζει από την ερμηνεία της εθνικής ιστορίας.

Το «Όρντινε Νουόβο» κατ' αυτή την έννοια είναι ήδη ένα πλουσιότατο εργαστήρι – μέσα, βέβαια, στην θεματική εκείνης της εποχής – εμπνευσμένο από ένα κλίμα πραγματικής πολιτιστικής επανάστασης ενάντια στις σχηματοποιήσεις που υπήρχαν στις ρεφορμιστικές και μαξιμαλιστικές θέσεις.

Το '26 είναι ένας κρίσιμος χρόνος στην ιστορία του ΚΚΙ αφού το Συνέδριο της Λυών οδηγεί προς μια ολοκληρωμένη οπτική της Ιταλικής ιστορίας και στις

βασικές κατευθύνσεις ενός προγράμματος. Αρχίζουν να ξεπερνιούνται τα πολιτισμικά όρια που υπήρχαν όχι μόνο στον σοσιαλισμό εκείνης της εποχής, αλλά και στο κομμουνιστικό κίνημα, καθώς και στην ομάδα του «Όρντινε Νουόβο» που μέχρι το '24-25 υφίστατο την διεύθυνση του Μπορντίγκα.

Φ.Ο.-Τ.Β. *Και υπάρχει εδώ, στην μέθοδο δηλαδή και στην έμπνευση αυτής της ανάπτυξης, ένα δίδαγμα διαρκούς αξίας;*

Α.Ν. Ναι. Στην επανεξέταση της Ιταλικής ιστορίας ο Γκράμσι προσεγγίζει μια πρωτότυπη οπτική η οποία θα αναπτυχθεί κυρίως στα *Τετράδια*. Απ' αυτόν τον στοχασμό ξεπηδά η έννοια της «παθητικής επανάστασης» που καθορίζει την φυσιογνωμία του κυρίαρχου μπλοκ μέχρι την ολοκλήρωση της ένωσης της Ιταλίας. Η έννοια είναι αντίστοιχη με εκείνες της ηγεμονίας και του «πολέμου των θέσεων». Διακρίνει, μέσα στον μεταμορφισμό την εμφάνιση της «παθητικής επανάστασης» και του «πολέμου των θέσεων» της ιταλικής αστικής τάξης: την ικανότητα διάλυσης των ανταγωνιστικών δυνάμεων στο επίπεδο άσκησης της ηγεμονίας, απορροφώντας απ' αυτές σιγά-σιγά, μερικά μέρη και στοιχεία του προγράμματος και προχωρώντας στην ολοκληρωτική υποταγή τους.

Ότι συνέβη ανάμεσα στους μετριοπαθείς και στα μέλη του κόμματος της Δράσης την εποχή του Ριζορτιζιμέντο είναι χαρακτηριστικό και για όσα θα επακολουθήσουν στην ιστορία του εργατικού κινήματος στην εποχή του Τζιολίτι. Και ο τύπος της «παθητικής επανάστασης» αποκτά έτσι μια γενική ερμηνευτική αξία του πεδίου πάνω στο οποίο τοποθετείται το '900 ο αγώνας για την ηγεμονία, ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο στην Ιταλία και σε διεθνές επίπεδο.

Όσο για τον φασισμό, η ανάλυση που αναπτύχθηκε στα *Τετράδια* είναι χαρακτηριστική θεωρείται σαν μια προσπάθεια δημιουργίας και στην Ιταλία ευνοϊκών προϋποθέσεων για την αστική τάξη με στόχο έναν εκσυγχρονισμό ο οποίος να πηγάζει από τις νέες μεθόδους παραγωγής (ταιηλορισμός, φορντισμός). Αλλά την ίδια στιγμή θεωρείται ο φασισμός και σαν μια ακραία μορφή μεταμορφισμού (προχωρά στη βίαιη διάλυση του αντιπάλου, του ιταλικού προλεταριάτου, το οποίο από τη δική του οπτική γωνία προσπαθούσε να γίνει ο φυσικός πρωταγωνιστής της ανάπτυξης εκείνων των μεθόδων) που ακολουθεί την κλασική μέθοδο των κυρίαρχων τάξεων, την μέθοδο της «παθητικής επανάστασης».

Φ.Ο.-Τ.Β. *Ξεκινήσαμε από τη ζωή και την επικαιρότητα του Γκράμσι σαν παγκόσμιου στοχαστή, αλλά μιλάμε κυρίως για την Ιταλία, για την εθνική αναγνώριση, την Ιταλική ιστορία σαν βάση του πολιτικού και επιστημονικού του προγράμματος.*

Α.Ν. Αυτό αποτελεί ένα ακόμη ουσιαστικό σημείο που μπορεί να βγει από μια ανάλυση για τον Γκράμσι: η σχέση εθνικού-διεθνούς. Ο Γκράμσι κατανοεί και υποστηρίζει με σαφήνεια ότι η ανάπτυξη βρίσκεται στην κατεύθυνση του διεθνισμού, στην κατεύθυνση της ανάπτυξης των σχέσεων αλληλοεξάρτησης, στην κατεύθυνση μιας ιστορίας όπου πρωταγωνιστής γίνεται ολοένα και περισσότερο

ο κόσμος ολόκληρος. Νομίζω ότι αυτό αποτελεί ακόμα μια βασική σύλληψη του Γκράμσι, το ότι είχε την αίσθηση του μεγάλου ιστορικού γίνεσθαι που ο Οκτώβρης υπήρξε ένα στοιχείο ώθησης.

Η προοπτική λοιπόν είναι διεθνής, αλλά το σημείο εκκίνησης εθνικό. Οι μπολσεβίκοι νίκησαν – μοναδική περίπτωση στην ιστορία του ευρωπαϊκού προλεταριάτου – γιατί κατάφεραν να κάνουν την ρωσική εργατική τάξη κυρίαρχη τάξη ενός συνδυασμού εθνικών δυνάμεων και γιατί έδειξαν ότι η σοσιαλιστική λύση είναι η ανατροπή, από τη μια, όλου του θάρους του παρελθόντος και από την άλλη η αναγκαία διέξοδος της εθνικής ιστορίας, της γενικής επανάστασης του ρώσικου λαού.

Σε κάθε χώρα τίθεται το θέμα της αναζήτησης ενός εναλλακτικού συνδυασμού εθνικών δυνάμεων έναντι εκείνου του οποίου ηγείται η αστική τάξη. Η διαδικασία παρουσιάζεται λοιπόν σαν διαμόρφωση ενός «ιστορικού μπλοκ», το οποίο από την ανάπτυξη του καπιταλισμού θα μπορέσει να οδηγήσει σε επαναστατικές λύσεις. Είναι ένα σημείο ουσίας μια και σκιαγραφεί την αναγκαιότητα, για την εργατική τάξη, να εθνικοποιηθεί και μέσα σ' αυτή την προοπτική διαγράφει έναν δικό της εθνικό ρόλο οδηγού όλων των εθνικών δυνάμεων που μπορούν να συγκροτήσουν ένα μπλοκ προς μια λύση μεγάλης έκτασης για τα προβλήματα της χώρας.

Στην διαπίστωση της επικαιρότητας του σοσιαλισμού υπάρχει συνεπώς η συνειδητοποίηση της μεγάλης διάρκειας του ιστορικού γίνεσθαι για να φτάσουμε σε μια οικονομία οργανωμένη σε παγκόσμιο επίπεδο: η έννοια των εθνικών βημάτων αυτού του γίνεσθαι που ήδη στα *Τετράδια* μου φαίνεται κάτι διαφορετικό

Στη Μόσχα ανάμεσα στους συνέδρους του IV Συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς.

από την έμφαση που δίνεται στις εθνικές ιδιαιτερότητες. Δεν θέλω να πω, μ' αυτό, ότι στον Γκράμσι θρίσκουμε επεξεργασμένη την ιδέα του εθνικού δρόμου για τον σοσιαλισμό ούτε και εκείνη την διάκριση στην ίδια την αντίληψη για τον σοσιαλισμό που θα εκφραστεί αργότερα. Σίγουρα όμως ο βαθύς στοχασμός του είναι σ' αυτή την κατεύθυνση.

●Ο.Ο.-Τ.Β. *Πώς παρουσιάζεται, σ' αυτή την προοπτική, το πλέγμα διεθνισμού και εθνικού ρόλου;*

Α.Ν. Η μεγάλη καινοτομία του Γκράμσι, η διαρκής αξία της σκέψης του θρίσκειται πάνω απ' όλα στη μέθοδο που' ναι αναπόσπαστη από μια αυτόνομη και πολύ συγκεκριμένη γνώση των χαρακτηριστικών της εποχής. Τα νέα μεγάλα δεδομένα που αναδύονται από τον πόλεμο, σε παγκόσμια κλίμακα, είναι – ας το πούμε έτσι – ο «αμερικανισμός» και ο κομμουνισμός. Δύο εναλλακτικές απαντήσεις στα προβλήματα χειραφέτησης των μεγάλων μαζών που εισβάλλουν στην ιστορία. Η άσκηση ενός ηγετικού ρόλου σ' αυτή τη διαδικασία είναι ένα θέμα που μπαίνει με διάφορους τρόπους στις διαφορετικές εθνικές και περιφερειακές πραγματικότητες. Οπωσδήποτε όμως το κύριο στοιχείο είναι η συγκρότηση ενός συνδυασμού εθνικών δυνάμεων ανάλογα με το πώς μπαίνουν τα μεγάλα προβλήματα της εποχής (η ειρήνη, η ανάπτυξη, η αλληλεγγύη, κλπ.). Σ' αυτή την κατεύθυνση πρέπει να αντιλαμβανόμαστε την αναγκαιότητα της ηγεμονίας.

●Ο.Ο.-Τ.Β. *Εσύ λοιπόν δεν βλέπεις στην γκραμσιανή ιδέα της ηγεμονίας την απεριορίστη τάση αυταρχισμού που της αποδόθηκε τα τελευταία χρόνια. Δεν βλέπεις σ' αυτή την αντίθεση με την δημοκρατική διάρθρωση των σύγχρονων κοινωνιών, με την ιδέα του πλουραλισμού.*

Α.Ν. Η ιδέα της ηγεμονίας είναι πάνω απ' όλα ένας τρόπος ερμηνείας, ένας κανόνας ανάλυσης. Ο Γκράμσι τον εφαρμόζει, για παράδειγμα σ' όλη την πορεία επανεξέτασης της ιταλικής ιστορίας, από τον Μακιαβέλι κι ύστερα. Και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτός ο κανόνας αποδεικνύεται αποτελεσματικός.

Την ίδια στιγμή αποτελεί θεμελιακό στοιχείο μιας πολιτικής στρατηγικής.

Σ' αυτό το χώρο αυτή η ιδέα επισημαίνει τον αποφασιστικό χαρακτήρα του ηθικο-πολιτικού στοιχείου στη δράση των τάξεων και των κοινωνικών ομάδων. Για παράδειγμα, εκείνο το προλεταριάτο, που ο Γκράμσι γνωρίζει, για να εκπληρώσει τον ηγετικό του ρόλο που η ιστορική εξέλιξη φαίνεται να του δίνει, σε παραγωγικό και πολιτικό επίπεδο, οφείλει να συγκροτήσει ένα μπλοκ, να θγει από τα οικονομικο-συντεχνιακά όρια, να επεξεργαστεί συμμαχίες και συμβιθασμούς με άλλες τάξεις εν όψει μιας εξέλιξης της εθνικής και διεθνούς ιστορίας. Κατ' αυτή την έννοια πρέπει να τοποθετηθεί στο χώρο της ηγεμονίας.

Η αντιπαράθεση ηγεμονίας-πλουραλισμού νομίζω ότι αποτελεί μέρος μιας παραμόρφωσης της πιο βαθειάς πεποίθησης του Γκράμσι. Αν τώρα σ' αυτή την ιδέα μπορεί να υπάρχουν στον Γκράμσι στοιχεία ολοκληρωτισμού που τάχουμε τελείως ξεπεράσει, μου φαίνεται φυσικό, αν σκεφτεί κανείς, μεταξύ άλλων και τις συνθήκες της εποχής.

Αλλά δεν υπάρχει αντίθεση ανάμεσα στην δημοκρατία και την ηγεμονία, νοούμενη σαν ικανότητα συγκρότησης μιας πολιτικής και κρατικής ηγεσίας πάνω στην πιο μεγάλη ικανότητα ιστορικής κατανόησης και συνεπώς στην πιο πλατιά συναίνεση.

Να το πούμε πιο απλά, στην οπτική της ηγεμονίας κατ' αυτήν την έννοια, ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός είναι δημοκρατικός ή δεν είναι. Χωρίς συναίνεση δεν κυβερνάς. Στη Δύση όπως και στην Ανατολή αυτή είναι μια οπτική μόνιμης ισχύος. Αν θέλουμε να μεταφράσουμε σε σημερινούς όρους την αντίληψη του Γκράμσι, μπορούμε να πούμε το εξής: μπορείς να κατακτήσεις την εξουσία (ωστόσο για να το κάνεις χρειάζεται κατά κάποιο τρόπο η συναίνεση της πλειοψηφίας) ύστερα, όμως, δεν διατηρείται η εξουσία ασκώντας κυριαρχία, πρέπει να έχεις και την ικανότητα ν' ανανεώνεις συνεχώς την νομιμοποίησή της. Αυτό σημαίνει να δίνεις αξιόλογες και αποτελεσματικές λύσεις στα προβλήματα της κοινωνίας ολόκληρης.

Φ.Ο.-Τ.Β. *Επομένως η γκραμισιανή οπτική της ηγεμονίας μπορεί να είναι ερέθισμα για μια πιο αυθεντική αντίληψη για τη δημοκρατία;*

Α.Ν. Βεβαίως, και το αποδεικνύει όλη η ιστορία του κόμματός μας, που υπήρξε και παραμένει η βασική δύναμη για την υπερέσπιση και την ανανέωση των δημοκρατικών θεσμών και την επικράτηση της δημοκρατίας παντού.

Ο κύριος συνομιλητής του Γκράμσι, σ' αυτό το κομβικό σημείο, είναι ο Μπενεντέτο Κρότσε. Έχουν ειπωθεί πολλές ανακρίβειες, σχετικά μ' αυτό, γύρω από την υποτιθέμενη θεωρητική καθυστέρηση που θγαίνει από την αντιπαράθεση με τον Κρότσε. Η κροτσιανή «φιλοσοφία του πνεύματος» δεν είναι μια φιλοσοφία παρωχημένη σε μια χώρα αναχρονιστική. Είναι ένα σχέδιο πολιτισμικής ηγεμονίας το οποίο περιέχει ένα τεράστιο αντι-συντεχνιακό δίδαγμα για την φιλελεύθερη-δημοκρατική σκέψη. Ο Γκράμσι διαλέγει τον Κρότσε σαν συνομιλητή επειδή – στο αντίπαλο στρατόπεδο – είναι αυτός που με περισσότερο πλούτο επεξεργάζεται το ηθικό-πολιτικό στοιχείο και επισημαίνει σ' αυτό, το χώρο ηγεμονίας της αστικής τάξης. Ο Γκράμσι βλέπει σωστά όταν θεωρεί τον Κρότσε σαν τον στοχαστή που περισσότερο επέδρασε στις εξελίξεις του «ρεβιζιονισμού», και επομένως στην ίδια την ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία, στο ξεκίνημά της (ας θυμηθούμε τις σχετικές δηλώσεις του Μπερνστάιν).

Η σχέση ηγεμονίας-δημοκρατίας προτείνει, λοιπόν, μια οπτική για τη δημοκρατία σαν ένα ειδικά οργανωμένο πεδίο συγκρούσεων (του οποίου οι κανόνες είναι αποδεκτοί από τους αντιπάλους), όπου οι ανταγωνιστές προσπαθούν να πετύχουν διαφορετικούς ή αντιθετικούς στόχους και αξίες, χωρίς αυτό να αποκλείει την δυνατότητα μιας ενιαίας οπτικής πάνω σε σοβαρά ζητήματα του έθνους και ολόκληρης της ανθρωπότητας.

Οι τάξεις των εργαζομένων πρέπει να ξέρουν να κατακτούν μια πολιτική αυτονομία, κάτι που προϋποθέτει ένα πολιτιστικό υπόβαθρο τέτοιας έκτασης ώστε να στηρίξουν ένα σχέδιο μετασχηματισμού της κοινωνίας, ικανό να απαντήσει στις ανάγκες και εμπνευσμένο από τις αξίες για τις οποίες μάχεται.

Αν σκεφτεί κανείς τις φοβερές συνθήκες κάτω από τις οποίες ο Γκράμσι ανέπτυξε με θάρρος αυτές τις απόψεις του, το μεγαλείο του είναι ο «ηρωϊσμός της σκέψης», ενός μυαλού που δεν παραδόθηκε και που νικώντας κάθε είδους καταπίεση και αθλιότητα συνέχισε να σκέφτεται «τον μεγάλο και φοβερό κόσμο» για να καταθέσει στις μελλοντικές γενιές μια μοναδική κληρονομιά ιδεών και μέσων ελευθερίας.

Φ.Ο.-Τ.Β. Στο Συνέδριο της Φλωρεντίας επιμείναμε ιδιαίτερα στον χαρακτηρισμό του ΙΚΚ σαν προγραμματικό κόμμα. Γιατί, λοιπόν, τονίζεις με τόση έμφαση την αναγκαιότητα τόσο μεγάλης προσήλωσης στο πολιτιστικό και ιδεολογικό ενδιαφέρον;

A.N. Πιστεύω ότι πρέπει να προσέξουμε και να καταλάβουμε καλά αυτόν τον όρο που αναμφισβήτητα περιέχει διάφορες έννοιες. Όταν λέμε ότι το ΙΚΚ είναι ένα προγραμματικό κόμμα και όταν ήδη στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο λέγαμε ότι εντάσσεται κάποιος στο ΙΚΚ στη βάση του προγράμματός του, το πρόγραμμα δεν εννοείται ούτε μπορεί να εννοηθεί σαν ένας κατάλογος προτάσεων και ούτε μόνο σαν ένα κυβερνητικό πρόγραμμα. Ήταν και είναι μια οπτική για την εξέλιξη της Ιταλικής ιστορίας και συγχρόνως ένας δρόμος ανανέωσης και μετασχηματισμού του κράτους και της κοινωνίας.

Στο τελευταίο μας Συνέδριο διαπιστώσαμε ξανά την αναγκαιότητα ενός προγράμματος που να είναι εμπνευσμένο απ' αυτή την αντίληψη. Γι' αυτό η αναγκαιότητα μιας μεγάλης προσπάθειας πολιτιστικής επεξεργασίας προβάλλει με τέτοια ένταση.

Δεν υπήρξαμε πάντα αρκετά δυνατοί και έγκαιροι να αποσαφηνίσουμε τις ιδέες μας σχετικά με τις διαδικασίες που εμείς οι ίδιοι προωθήσαμε ή συμβάλαμε να δημιουργηθούν.

Στην πιο πρόσφατη περίοδο, για παράδειγμα, πιστεύω ότι κοιτάξαμε το ουσιώδες. Μπορεί η προσπάθειά μας καμιά φορά να είχε εκφραστεί με φόρμουλες λίγο ή πολύ συζητήσιμες, λίγο πολύ σημαντικές όπως ο «τρίτος δρόμος», αλλά η συνείδηση ότι οφείλαμε να βρούμε νέους δρόμους στην Ευρώπη, δεν είναι σημερινή σύλληψη η οπτική μιας Ευρωπαϊκής διάστασης της διαδικασίας του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Το πρόβλημα αφορά, μάλλον, την ικανότητά μας να αναπτύξουμε αυτή την σύλληψη να μπορούμε να διαβλέπουμε έγκαιρα όλες τις θεωρητικές, προγραμματικές και πρακτικές συνέπειες. Εδώ θεθαίως έγιναν αισθητές οι εξαρτήσεις που προέρχονται από την ιστορία μας. Για παράδειγμα – το έχουμε τονίσει και πρόσφατα – αναμφισβήτητα βαραίνουν οι επιλογές του παρελθόντος.

Για να εξηγηθούμε, νομίζω ότι δεν είχαν προβλεφθεί οι ιστορικές διεργασίες από τον πόλεμο και μετά. Για παράδειγμα δεν ισχύει ότι ο Τολιάτι σκεφτόταν μόνον την Ιταλία όταν υποστήριζε ένθερμα την δημοκρατική εξέλιξη και την πολιτική εθνικής ενότητας. Ανάλογες διεργασίες παρατηρούνται σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες μεταξύ του '45 και του '47. Επρόκειτο για εμπειρίες που προσπαθούσαν να ιχνογραφήσουν το ξεπέρασμα της τριτοδιεθνιστικής θέσης και να προβάλουν μια νέα οικονομική και πολιτική συγκρότηση τόσο στη δυτική Ευρώπη όσο και στην ανατολική.

Αργότερα αυτές οι προσπάθειες θα σαρωθούν από τον ψυχρό πόλεμο. Αλλά ο ίδιος ο Τολιάτι, δεν θ' αφήσει αμφιβολίες στις εκτιμήσεις που ακολούθησαν ότι η απάντηση και από την πλευρά της ΕΣΣΔ (η επιβολή του σοβιετικού μοντέλου στις «λαϊκές δημοκρατίες» και η νέα απόπειρα συγκεντρωτισμού με την Κομι-νφόρμ, του κομμουνιστικού κινήματος) ήταν μια απάντηση λαθεμένη.

Το μεγαλύτερο λάθος αφορούσε την περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας, αφού η άρνηση της αυτόνομης αναζήτησης νέων δρόμων, που επιχειρούσαν σ' εκείνη τη χώρα, άνοιγε οξείες αντιθέσεις και σε μας τους ίδιους. Η κύρια αντίθεση ήταν όμως ανάμεσα στην πρόταση για μια δημοκρατική εξέλιξη, που χαρακτήριζε τον «ιταλικό δρόμο» και τη μυθοποίηση της ΕΣΣΔ, που εμείς διατηρήσαμε για πολύ.

Αλλά πάνω στις σοσιαλδημοκρατίες βάρυνε μια όχι λιγότερο δραστική επιλογή, που οδήγησε σ' ένα ρεφορμισμό μικρού βεληνεκούς του οποίου σιγά σιγά εκδηλώθηκαν τα όρια, όπως φαίνεται σήμερα από τον διάλογο στο εσωτερικό των ιδίων των σοσιαλδημοκρατών.

Μπορούμε να πούμε πως έλλειψε τόσο από τη μία όσο και από την άλλη πλευρά, αυτή καθ' αυτή η ιδέα ενός σοσιαλιστικού ευρωπαϊσμού, ικανού να αμφισβητήσει την παγίδα του διπολισμού, η οποία γίνεται ολοένα και πιο επικίνδυνη.

Η δυνατότητα να ξεφύγουμε από το παρελθόν βρίσκεται σήμερα για όλη την αριστερά στην Ευρώπη στην ημερήσια διάταξη. Είναι στο μέτρο των δυνατοτήτων μας η επεξεργασία ενός σοσιαλιστικού ευρωπαϊσμού και επομένως η ενωτική επανασύνθεση των δυνάμεων του εργατικού κινήματος και της αριστεράς. Το πρόβλημα που τίθεται στον καθένα είναι το να ξαναδιαβάσουμε κριτικά την ιστορία μας, όχι να κόψουμε τις ρίζες της. Η ευρωπαϊκή αριστερά πρέπει να συγκροτηθεί και μπορεί. Αλλά δεν πρέπει να ξεκινήσουμε από τα δεδομένα του παρελθόντος, αλλά από τις συγκλίσεις που μπορούν να ωριμάσουν με την ανάλυση των ιστορικών διαδικασιών και με την επεξεργασία μιας κοινής προοπτικής.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, μπορούν να μετακινηθούν τα βαριά εμπόδια που αποτελούν τροχοπέδη για μια διαδικασία διεύρυνσης και ολοκλήρωσης της δημοκρατίας στη χώρα μας. Καθοριστικό γίνεται έτσι από τη μια πλευρά το πεδίο του περιεχομένου, του προγράμματος και από την άλλη το ξεπέρασμα των διακρίσεων που χρησιμοποιήθηκαν επίμονα σε βάρος της κομμουνιστικής δύναμης.

Φ.Ο.-Τ.Β. *Τι αντιπροσώπευε ωστόσο ο Γκράμσι για την κουλτούρα του κόμματός μας και την ιταλική κουλτούρα;*

Α.Ν. Ίσως το πιο σημαντικό στοιχείο στο οποίο πρέπει να επιστήσουμε την προσοχή είναι η μεγάλη αυτονομία που η σκέψη του Γκράμσι πρόσφερε στην πολιτική μας κουλτούρα σε σχέση με το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα.

Ήδη η δημοσίευση των *Γραμμάτων από την φυλακή* ήταν ένα συγκλονιστικό γεγονός, γιατί δεν αποτελούν μόνο μια μοναδική μαρτυρία ηθικής, αλλά γιατί ξεχωρίζει διάφανα η πορεία μιας έρευνας.

Ήταν μετά μια βασική πολιτική επιλογή εκείνη του Τολιάτι να προχωρήσουμε στη δημοσίευση των *Τετραδίων* εκείνη ακριβώς την περίοδο μέσα στο '47 και

το '49 – που όλο το κίνημά μας και η προοπτική μας θρυσκόταν σε κατάσταση στασιμότητας. Ήταν μια σοφή επιλογή η έκδοση των *Τετραδίων* κατά θέματα τόσο γιατί ήταν η μόνη γρήγορη και δυνατή επιλογή, όσο και γιατί ήταν ο καλύτερος τρόπος να γνωρίσει ο κόσμος τον Γκράμσι και έτσι επιτεύχθηκε ένα γόνιμο μπόλιασμα της ιταλικής κουλτούρας.

Δεν μπορούμε να επιδοκιμάσουμε τα κοψίματα που έγιναν τόσο στα γράμματα όσο και στα *Τετράδια*. Δεν υπάρχει για παράδειγμα καμιά πειστική δικαιολογία για την εξάλειψη όλων των αποσπασμάτων όπου γίνονταν λόγος για τον Μπορντίγκα. Αλλά η επιλογή της έκδοσης κατά θέματα υπήρξε ορθή πολιτικά και σεβάστηκε τη σειρά της σκέψης του Γκράμσι. Μετά από είκοσι χρόνια φασισμού ο Γκράμσι ήταν άγνωστος στην ιταλική κουλτούρα και πολιτική. Δεν ήταν μόνο οι κομμουνιστές που απέκτησαν με τα κείμενά του μια σπάνια αίσθηση της ιστορίας και μια πρωτότυπη οπτική της σύγχρονης ιστορικής εξέλιξης. Ο Γκράμσι παρουσιάζεται αέρας, ακόμα και την περίοδο της φυλακής, ένας πολιτικός *εν ενεργεία* που είχε προσφέρει μια σειρά ιδεών για την απελευθέρωση των τάξεων των εργαζομένων και του ιταλικού λαού. Και γι' αυτό η επίδρασή του ήταν τεράστια πάνω στην ιταλική κουλτούρα τόσο στη λαϊκή όσο και στην καθολική.

Για μας, έπειτα, ισχύει μια ακόμα αναφορά. Από τον Γκράμσι ερχόταν η προτροπή να γίνουμε κληρονόμοι της ιταλικής σοσιαλιστικής παράδοσης και της δημοκρατικής σκέψης και να συλλάβουμε μια διαδικασία μετασχηματισμού όχι μόνο για την εργατική τάξη αλλά για ολόκληρο το έθνος.

Φ.Ο.–Τ.Β. *Την τελευταία δεκαετία – σε σχέση με την νεο-συντηρητική επίθεση – η παρουσία του Γκράμσι στην ιταλική κουλτούρα φαίνεται μειωμένη. Αντίθετα επεκτείνεται η παρουσία του – σαν κλασικός της πολιτικής – κυρίως στην Ευρώπη, στην Λατινική Αμερική και επίσης στις Ηνωμένες Πολιτείες. Σε μας υπάρχουν κάποιοι που θα ήθελαν να αποδείξουν ότι μιλάμε για μία υπο-κουλτούρα η οποία ανήκει σ' ένα τμήμα της αριστεράς, ούτε καν της αριστεράς στο σύνολό της.*

Α.Ν. Πρόκειται για μια έντεχνη πολεμική μικρής εμβέλειας. Δεν υπάρχει άλλος ιταλός πολιτικός ηγέτης αυτού του αιώνα που να γνώρισε μια τέτοια πλατιά και παθιασμένη ανάγνωση σ' όλα τα μέρη του κόσμου. Ο Γκράμσι είναι ακόμα και σήμερα παρών εμπνέοντας την πολιτική σκέψη του καθένα απ' οποιοδήποτε μέρος της Δύσης θέλει να χαράξει την πορεία της σοσιαλιστικής ανανέωσης. Δεν αναφέρομαι μόνο στην Ευρώπη. Μιλώ για τα μεγάλα κινήματα της Λατινικής Αμερικής και το ενδιαφέρον του αγγλοσαξωνικού κόσμου για τον Γκράμσι. Το έργο του προδιαγράφει σ' ένα ενιαίο πλέγμα πολλά από τα μεγάλα θέματα της εποχής μας.

Ο Γκράμσι δεν είναι ένας «μερικός» στοχαστής. Η παγκοσμιότητά του οφείλεται στη βαθιά επανεξέταση της πολιτικής, σε σύγκριση με δύο μεγάλους όπως ο Μακιαβέλι και ο Μαρξ, και στην απaráμιλλη σχέση ανάμεσα στην αντίληψη της πραγματικότητας και την ηθική ανάταση.

Μετάφραση: Γιώργος Μαχαίρας